

179164

ÇAĞIMIZDA SOSYAL DEĞİŞME VE İSLÂM

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanası	
Dem. No:	179164
Tas. No:	257.92 KUT. D

224

Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm
2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 377
Sempozyumlar ve Paneller Serisi: 37

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir
1. Baskı, Şubat 2007, Ankara, 1.000 adet

ISBN 978-975-389-494-4
07.06.Y.0005.377

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT
Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim
Kufi Besmele: Hişâm el-Ğarâvî
Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Mütavelli Heyeti'nin
25.02.2003/1104-14 sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi,
fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi
1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara
Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32
e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

İslâm Ekonomisinin Tarih Boyunca Oluşturduğu Temel Kurumlar

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

GİRİŞ

Hıristiyanlıktan sonra, VII. yüzyıl başlarında Ortadoğu'dan başlayarak dünyada etkili hale gelen İslâm sadece İslâm dünyasının esasını teşkil etmekle kalmamış, Batı'nın oluşumunda da önemli bir yere sahip olmuştur.¹

İslâm; Asya, Afrika ve kısmen Avrupa ticaretlerinin buluştuğu yer olan Arap Yarımadasında doğmuştu. İslâm Peygamberi 12 yıllık Mekke döneminde (610-622) daha çok iman konusu üzerinde durmuş, dinin sosyal yönü, Müslümanların ayrı bir cemaat olarak örgütlenmesi seviyesinde kalmıştı. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan 10 yıllık dönem (622-632) içerisinde bu kentte bir devlet oluşturulmuştu. Bu dönemde İslâm ilkelerinin sosyal, iktisadî ve siyasî boyutları güçlenmişti. Hz. Peygamber'in vefatında (632) bütün Arabistan'dan başka Güney Filistin ve Güney Irak İslâm hakimiyeti altına girmiş, Akdeniz'de etkinlik sağlanmıştı. Daha sonraki yüzyıllar bu 22 yıllık dönemde oluşan ilkelere hareket eden birçok kurumun teşekkülüne tanık olacaktır.²

Hiz. Peygamber'den sonra işbaşına gelen halifeler döneminde (632-661) İslâm geniş bir alana yayıldı. Mahalli kurumlar, bürokrasi, maliye ve para sistemleri, kı-

¹ Dawson, C, *Batı'nın Oluşumu*, (Çev. D. Tayanç), İst., 1976, s.175-197; Heaton, Herbert, *Avrupa iktisat tarihi* (Çev. M. A. Kılıçbay-O. Aydoğuş), Ank., 1985, s. 6, 75.

² İlk dönem uygulaması için Bkz. Hamidullah, M.(I, 1972-II, 1969), *İslâm Peygamberi* (Çev. M. S. Mutlu- S. Tuğ), İst., I, 29, 135, 136, 149-153, 228, 229, 239; 1969, II, 200-1, 218-232; Brockelman C., *İslâm milletleri ve devletleri tarihi* (Çev. N. Çağatay), Ank., 1964, 17; Lombard, M.(1983), *İlk zafer yıllarında İslâm* (Çev. N. Uzel), İst., 1983; Heaton, 1985, 77-8.

saca mahallî gelenekler İslâm ilkeleri çerçevesindeki düzeltmelerle varlıklarını devam ettirdiler.

Müslümanlar, rahiplerin kiliselerde ve tapınaklarda biriktirdikleri ve Kur'an'ın ifadesiyle "Allah yolunda infâk" etmedikleri altın ve gümüşü piyasaya para olarak sürdüler. Saraylardan ele geçirilenler de aynı şekilde para arzını arttırdı. Böylece büyük bir iktisadî canlanma oldu. O kadar ki bu dönemlerde oluşan gelirden halka ma-aş bağlandı. Bu sistem, İranlılardan alınan divan kurumu tarafından yürütülmüştür.

Emevi fetihleri dünya ticaretinin Müslümanların eline geçmesini sağlamıştı. Bu devlette kara ticareti önemli iken Abbasiler zamanında deniz ticareti ön plana geçmiştir. XII. yüzyıla kadar Hristiyanlar, İbn Haldun'un söylediği ileri sürülen biraz da mübalağalı bir deyişle, Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremez hale gelmişlerdi. Yani Akdeniz Müslümanların denetimi altındaydı.³

Atlas okyanusundan Çin sınırlarına, Hind okyanusundan Hazar denizinin kuzeyine kadar uzanan bölgelerde, bir İslâm ortak pazarı çerçevesinde yoğun bir ticarî faaliyet görülmekteydi. Uzakdoğu-Avrupa ticareti Müslümanların denetimi altına girmişti. Rusya'da, İskandinavya'da, İngiltere'de ve İrlanda'da yapılan kazılarda ele geçen İslâm paraları ulaşım imkanlarının kısıtlılığına rağmen, İslâm paralarının hakimiyetinin ve ticaretin ne kadar geniş sahalara yayıldığını gösterir.⁴

Türkistan'dan İspanya'ya kadar uzanan İslâm fetihleri eski dünyanın iktisadî bakımından değerli alanlarını İslâm toprakları haline getirmişti. Akdeniz ile Hind okyanusu adeta birleştirilmişti.

VIII. ve XI. yüzyıllarda yeni şehirler kurulmuştur. Zaten İslâm medeniyetini, Semerkant'dan Kurtuba'ya kadar uzanan bir şehir medeniyeti olarak tanımlamak yanlış değildir. Bu büyük alan üzerinde muazzam bir kültürel ve iktisadî etkileşim ortamı doğmuştu.⁵

Bu ortamda yeni Müslüman olan ülkelerin İslâm ilkelerine ters düşmeyen iktisadî, malî, hukukî, siyasî birikimleri İslâm'dan sayılmıştır. Böylece her ırk, renk ve dilden insanın kalp, kafa ve kol güçleriyle müşterek İslâm medeniyeti oluşturulmuştur.⁶

İslâm iktisadiyatının, Bizans dünyasıyla birlikte XII. yüzyılın sonuna hatta XIII. yüzyılın ortalarına kadar Batı üzerinde gerçek bir üstünlüğe sahip olduğu savunulur. Bunun son yüzyılı ise Selçukluların hakimiyeti altındadır. İslâm eski kültür ve medeniyetlerin mirasını korumuş ve geliştirmişti. Ayrıca İslâm bunların olumsuz yönlerini ortadan kaldıracabilecek kudrete sahipti.⁷ İşte Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar bu kudrete varis olmuşlardır.

Osmanlı iktisat sisteminin oluşmasında, ilkeler ve kurumlar açısından İslâm ekonomisinin ve İslâm devletlerinin büyük bir önemi vardır. Osmanlı devleti geç-

³ Barkan, Ömer Lütfi, *İktisat tarihi* (ders notları), II, İst., 1957, 38-40.

⁴ Sahillioğlu, Halil, *İktisat tarihi*, İst., 1989, 58-71.

⁵ Lombard, 1983, 20-23.

⁶ Barkan, 1957, 59.

⁷ Lombard, 1983, 186.

miş İslâm devletlerinin mirasçısıydı. Özellikle Selçuklular, İlhanlılar, Eyyûbiler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri bunların en yakınlarıdır. İktâ-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf, hisbe-ihtisap gibi kurumların İslâm devletlerinden tevarüs edildiğini biliyoruz.⁸

Temel ilke ve kurumlar

İslâm iktisadî temelinde Kur'an ve Hadislerin bulunduğu ilkelere dayanmaktadır. Fakat bu ilkeler, İslâm'ın "Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" kuralı uyarınca özel şartlarda farklı biçimlerde yorumlanıp uygulanabilmişlerdir. Yine İslâm iktisadî belli bir bütünlüğe sahiptir ve İslâm'ın diğer unsurlarıyla birarada değerlendirilmelidir.

İnsanın yaratılış nedeni Allah'a kulluktur. Bu kulluk, belli zamanlarda yapılan ibadetlerle sınırlı olmayıp sürekli bir iyilik arama çabası ile günlük hayattaki iyi niyet ve içtenliktir. Bu yüzden İslâm "homo economicus" (iktisadî adam) görüşüne yabancıdır. Evrenin yaratılış sebebi insanın sınanmasıdır.⁹

Türkiye'nin sosyal ve iktisadî tarihinin bin yıllık son bölümü de İslâm ekonomisinin etkisi altında biçimlenmiştir.

Tevhid, bütüncü anlayış ve siyasî birlik

Tevhid inancının siyasî yansıması **üniter devlet anlayışıdır**.

Türklerin Müslüman oluşları İslâm ilkelerinin eski geleneklerle çatışma problemi de beraberinde getirmiştir. Bunların başında aşiret zihniyeti gelir. *Asabiyet* dediğimiz kabile bağlılığı arkaik toplumların önemli bir gücüdür. Fakat bu, İslâm'ın siyasî birlik anlayışıyla çelişir. İşte Hunlar gibi antik Türk devletlerinin zamanla bölünmelerine dolayısıyla yıkılmalarına yol açan eski aşiret zihniyeti yerini adım adım merkezi-üniter devlet anlayışına bırakmıştır. Devşirme usulü, aşiret asilzadeliğine dayalı sistemi ortadan kaldırmada büyük bir öneme sahiptir. Böylece yönetici zümrede süreklilik olgusu ortadan kaldırılmıştı. Bu usul köle asıllı veya halktan kişilerin eğitilerek idareci veya asker olmalarını ifade eder. Memlûkler (Kölemenler) (1250-1517) bu işte daha da ileri giderek yönetici ve sultan olmak için köle asıllı olmayı şart koşmuşlardır.

Siyasî birliği sağlamak için XI. yüzyılda Anadolu'ya yönelen göçmenleri iskan ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri bölerek birbirlerinden uzak sahalarda yerleştirilmişti. Bugün Anadolu'nun değişik yerlerinde Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni, Karakeçili gibi büyük Oğuz aşiretlerinin isimlerini taşıyan köylere, ailelere vs. rastlanması Selçukluların bu 'parçalayarak iskan' politikalarının bir sonucudur.¹⁰

⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1970), *Osmanlı devleti teşkilatına medhal*, 2.bs. Ank., 1970, VX-XIV.

⁹ Kur'an'da "Biz yeri, göğü ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (Sa'd, 38/27) ve "Şurasını iyi biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vasıtasıdır" (Enfal, 8/28) buyrulmuştur.

¹⁰ Köprülü, M.Fuad (1972), *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, Ank., 1972, s. 86. Anadolu ve çevresinde bazı Oğuz aşiretlerinin ve boylarının yayıldıkları başlıca bölgeler için Bkz. Sümer, 1992, 132-160, 174-269, 305-326.

XI. yüzyılın başlarında Büyük Selçukluların başlattıkları bu çabalar Anadolu Selçuklu sultanı II.Süleyman Şah (1196-1204)'ın ülkenin şehzadeler arasında paylaşılması geleneğine son veren uygulamasından sonra Osmanlılar bu süreci tamamlamıştır.

Yine Büyük Selçuklular büyük iktalara izin verirken, Anadolu Selçukluları küçük iktta sistemini yaygınlaştırmışlar, Osmanlılar da küçük sipahi tımarlarını toprak düzeninin temeli yapmışlardır. I. Murad (1360-1389)'tan itibaren sipahi dirlikleri küçültülmüş, I. Bayezid (1389-1402) yerli hanedanları ve beyleri kontrol altına almaya çalışmış,¹¹ Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) de bu sisteme son halini vermiştir.

Beylikler döneminde iktta sistemi korunmakla birlikte eski Türk aile ve aşiret zihniyetine dayanan feodalimsi eğilimler güç kazanmaya başlamıştır. Osmanlı devleti 1300'lerde kurulurken diğer beyliklerin aksine, bu eğilimleri kesin bir şekilde bertaraf etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfüz sahibi olmasında sahip oldukları 'hakimiyetin bölünmemesi' ilkesi etkili olmuştur.¹²

Sultan Fatih eski Türk aşiret aristokrasisini tamamen bertaraf ederek devşirme¹³ sistemini yerleştirmiş ve böylece siyasi birlik süreci tamamlanmıştır.¹⁴ Osmanlılarda devletin daha başlarda birkaç parçaya bölünmesini esas alan eski Türk aşiret zihniyetinin yerini tamamen merkezî-üniter bir devlet anlayışı, 'nizâm-ı âlem' için 'vahdet' ülküsü almıştır. Osmanlı devletinde son halini alan bu uygulama soy asilzadeliği fikrini bertaraf etmeden büyük devlet olunamayacağını ispatlamıştır.

Devlet, bölünmeci eğilimleri sistemli bir şekilde engelleyerek üniter ve merkezî bir dünya devleti haline gelmiştir. Ancak bu merkezilik idarî ve iktisadî anlamda değil 'ideolojik' ve siyasi anlamdadır. İdarî ve iktisadî anlamdaki merkezkaç sistem ile siyasi merkeziyetçiliğin çerçevelediği özerk ve "demokratik" süreçler Selçuklu ve Osmanlı otoritesinin bin yıla yakın bir zaman dilimini kapsamasının temel sebeplerindendir.

İktidarın bölünmemesi ilkesi devlete rakip güçlerin belirmesini engellemiştir. Toprakta ilke olarak devlet mülkiyeti kabul edilmiş, sanayi ve ticaret kesimlerinde de servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanması ve aşırı zenginleşme yani toprak aristokrasisi ile burjuvazi oluşmamıştır.

¹¹ İnalçık, "Türkler", *İA*, XII/2, 293-294; Emecen, Feridun (1994), "Osmanlı siyasi yapısı", *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi* içinde, İst., 1999, 21.

¹² Köprülü, 1972, 179.

¹³ Devşirme sistemi Selçuklularda başlar. Merkez ordusu küçük yaştan itibaren Gulamhane denen okullarda yetiştirilen Türk veya Hristiyan asıllı gençlerden oluşuyordu. Bunlar arasından yüksek makamlara kadar ulaşan emirler çıkmıştır. Enderun bunun devamıdır.

¹⁴ Fatih'in teşkilat kanunnamesinde yer alan "kardeş katli" ile ilgili kural bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu uygulamaya XIV. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başları arasında rastlıyoruz. Kardeş katlinin kural olmaktan çıkarılması ve padişahlığın hanedanın en büyüğüne verilmesi uygulaması I.Ahmet (1603-1617) tarafından başlatılmıştır.

Gelenekçilik

Bu sistemin ikinci önemli özelliği **gelenekçiliktir**. Gelenekçilik geçmişin tecrübe birikimine sahip çıkmaktır. Bu yaklaşım Osmanlı sistemine yeni şartlara uyum ve esneklik özelliği vermiştir. Bunu hesaba kattığımızda Osmanlı sisteminin çok renkli, çok dinli, çok dilli, çok kavimli bir sosyal teşkilatı nasıl asırlarca bir arada tuttuğunu, gerçek bir çoğulculuğu nasıl gerçekleştirdiğini anlayabiliyoruz. Yine bu şekilde mahalli geleneklerin belirlenmesiyle birbirlerinden az-çok farklı iktisadi bölgeler oluşabilmiştir.

Gelenegin değerlendirilmesi onun ayıklanması anlamını da ihtiva eder. Nitekim sistem, merkezî-üniter devlet oluşturma örneğinde görüldüğü gibi, İslâmî eğilimlere uymayan bölünmecî eğilimleri esnek bir yaklaşımla eritme kudretini göstermiştir.

Oluşturulan bu çerçeve içerisinde antik Ortadoğu ve Anadolu, özellikle İran ve Bizans geleneklerinin büyük önemi vardır. İslâm'ın ilk yayılma döneminde mahalli gelenekler karşısında gösterdiği esnek tavrı Osmanlılar da sürdürmüşlerdir. Bunun örneklerini özellikle tarım, para ve maliye sistemlerinde görüyoruz.

Sosyal adalet

Toplumsal dengesi adalet kavramıyla açıklanabilir. Adalet kelime anlamıyla denge demektir. İnsanla ilgili olan itidal kavramı da aynı kökten gelir. O halde İslâm ekonomisinin topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir.

İnsan aşırılıklardan kaçınmalı, yani itidalli olmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelerden biridir. Yine tüketimi ekonominin motoru haline getirmek İslâm ekonomi düşüncesinde mevcut değildir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktir, cimrilik) yasaklanmıştır. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi sağlayarak, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde biraz farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar.

Devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan gelir sağlama adalete dayanmalıdır. Nasıl ki, Aydınlanma döneminden itibaren Batı'da tabiat toplumun işleyişine örnek olarak alınmışsa geleneksel İslâm toplumlarında da adalet ilkesi ön plana çıkarılmıştır.

Adaletin hedefi sosyal refahı sağlamaktır. Devletin aldığı iktisadi kararlara gerekçe olarak 'ibadullahın terfih-i ahvalleri'; yani sosyal refah gösterilir. Bu denge bozulduğunda; yani devlet gelirlerini artırma gereği ile adalet ve refah dengesi bozulduğunda bunalım ortaya çıkmaktadır.

Toplum ve devlet

İslâm ekonomisinde toplumculuk (cemaatçilik) esastır. Kişi haklarıyla toplum haklarının çatıştığı noktalarda toplum haklarının tercih edileceği kurallaştırılmıştır.

İslâm, toplumculuğunu, kişilere sorumluluk verip ve kişilikleri güçlendirip onları toplumun hizmetine vererek sağlamak istemiştir.¹⁵ İslâm insana güvenir ve onun kişiliğini (şahsiyetini) güçlendirip toplumun hizmetine vermek ister.

İslâm insanların doğuştan 'hür ve eşit' olduklarını kabul eder.¹⁶ Bu, eşitlik kavramı ile 'işe en yakından başlama' ilkesi birbirini tamamlar. Toplumsal bütünlüğün bireylerin en yakın çevrelerinden, ailelerinden, akrabalarından ve komşularından başlayarak sağlanması amaçlanır.

İslâm iktisadî genel toplumcu yaklaşıma paralel olarak devlete bazı fonksiyonlar yükler. İslâm ilkelerine ters düşmeyen uygulamalar dışında devlete itaat 'farz' kılındığı için, ekonominin işleminde devletin önemli bir yeri vardır. Bu etkinlik örgütleme, sosyal adaleti ve güvenliği sağlama noktalarında yoğunlaşır. Genel bir ifade ile devlet üretimle değil denetimle görevlidir. Yine devlet zulümden kaçınarak toplum yararı neyi gerektirirse onu yapmak zorundadır.

Ahlâkî ve ruhî derinleşme, kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuka düzenleyici ve denetleyici bir işlev yüklemiştir. Bunun sonucunda, devlet birçok alanı kişilere bırakmıştır. Devlet sadece kişilerin başaramayacakları veya kişilere bırakılmasında toplumun zararı olabilecek alanlarda etkili olmuştur. Mesela vergileme gibi, Batılı anlamda, devletin en esaslı bir görevi, kişilerin inisiyatifine bırakılabilmektedir. Böylece bazı vergilerin tahsilinde devlet aradan çekilerek, mükellefle harcama alanları karşı karşıya getirilmiştir. Bu, Osmanlılardaki iltizam sistemidir.

Mülkiyet

Mülkiyet olgusu da bir yönüyle insan şahsiyetiyle ilgilidir. İslâm insana güvendiği ve onun şahsiyetine büyük değer verdiği için özel mülkiyeti de tanır. Zira özel mülkiyeti kabul etmeyen sistemler insana güvenmeyenlerdir. Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır ve kulların sahip oldukları mülk onlara Allah tarafından verilen ve sınanmalarına yönelik emanetten başka bir şey değildir. Özel mülkiyet bu imtihan esprisi çerçevesinde toplumsal görev niteliği olan bir haktır. Helal yollardan elde edilen mülkiyet saldırılardan korunmuştur. Ancak özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması lazımdır.

Selçuklu ve Osmanlılar bu şekilde yaygın ve küçük mülkiyete dayanan bir sistem kurmuşlardır.

Emek

Emek en yüce değer kaynağı ve temel üretim faktörü olarak kabul edilmiştir.¹⁷

¹⁵ Kur'an'daki "Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile diğer kardeşlerini kendi öz canlarına tercih ederler" (Haşr, 59/9) âyeti toplumcu yaklaşıma bir örnektir.

¹⁶ Hz. Peygamber "Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına tanıklık ederim" buyurur. Ebu Davud, Salât, 1508).

¹⁷ Kur'an'daki "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder." (Necm, 53/39) âyeti bunu ifade eder. Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir. "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir." Buhârî, Büyü', 15.

Teşebbüs de emek kavramı içerisinde ele alınır. Bir iş ve hizmet üreten esnaf ve sanatkârlar da bu kavrama dahildir. Bu yüzden İslâm'daki 'işçi' kavramı çağdaş 'işçi' kavramından daha geniştir. Yine İslâm farklı emeğe farklı ücret ödenmesinden yanadır. Fakat emekçi ile onun emeğini kiralayan arasında hayat standardı bakımından fark olmamalıdır.

Sermayeye genellikle emekle birlikte üretim faktörü olma şansı tanınmış, üretim cihazının dışında atıl kalmaması öngörülmüş veya üretime bir kredi kaynağı olarak katılarak faiz gelirine bağlı kalmaması istenmiştir.

Emeğe verilen önem, emeksiz kazançlara, yani ribaya cephe alınmasına yol açmıştır. Bu ad altında toplanan her türlü faiz, zamanla oluşan rant ve spekülâtif kazançlar yasa dışı kabul edilmiştir. Buna karşılık kâr güdüsü girişim özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribanın asgariye indirilmesinin yolu öz sermayeye dayalı bir ekonomi kurulması ve kredi kullanımının azaltılmasından başka bir şey değildir. Bu da (az sayılı) ortaklıkların teşviki ile olur.

Dış sömürü de geleneksel İslâmî zihniyete yabancıydı. Bu sistemde belki daru'l-İslâm ve daru'l-harp gibi ayrımlar vardır; ama sömürge-anavatan ayrımı yoktur.

Sermaye birikimi herşeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihi bir olaydır. Yani Batı'da iç ve dış sömürü olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan sanayi devrimi de görülmeyecekti. Oysa Osmanlılar geleneksel olarak sermayenin belli ellerde toplanmasını engelleyerek ve gereğinde müsadere silahını kullanarak böyle bir iç oluşuma imkan tanımak istememişlerdir. Üstelik Osmanlı ekonomisi bir 'işçi sınıfı' oluşturmadığı gibi emeğiyle geçinenlerin durumu iyi olmuş ve ücretler yüksek seviyede bulunmuştur. Bu da Osmanlı toplumunda sanayi devriminin oluşmama sebeplerinden biridir.

Osmanlı sistemi kalifiye emeğe büyük önem vermiştir. Devşirme sistemiyle Osmanlı çevresinin en yetenekli ve en zeki insanları istihdam edilmiştir. Bu yüzden Osmanlı sistemini en yetenekli, en zeki ve en liyakatlı insanların kullanıldığı bir meritokrasi olarak görebiliriz. Bu, Osmanlı çoğulculuğunun bir yönünü de oluşturur. Sistem, Tanzimattan sonra tek boyutlu, tek dinli, tek dilli, tek kavimli hale gelmeye başlamıştır.

Ahilik ve ahilerin oluşturdukları küçük sanayi sistemi emeğe verilen önceliğin ekonominin temel kurumlarından birini oluşturmasının ispatıdır.

Adil gelir dağılımı

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı sosyal adaletin temel hedeflerindendir.¹⁸ Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan kaldırılır. Kapitalist devletin büyükleri ve büyümeyi teşvik politikası söz

¹⁸ Bu ilke şu ayete dayanır: "(Servet) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir iktidar vesilesi olmasın" (Haşr, 59/7).

konusu olmadığı gibi küçük üreticiliğin ve girişimciliğin hakim kılındığını tarihî tecrübe ispatlamaktadır.

Dayanışma ve Zekat

İslâm'ın bir ahlâk ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır. İslâm'la ilgili bir başka esas olan infâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmada maddî yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlarından dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir.

Zekat, ister malî ister sosyal güvenlik kurumu olarak ele alınсын, bir nesil içinde servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli aracıdır. Bilindiği gibi zekat temel ihtiyaçlar çıktıktan ve bir yıl geçtikten sonra, bir asgari geçim çizgisinin (nisab) üstünde olanlardan altında olanlara, bazan devlet aracılığıyla, gelir transferidir. Vergi sistemi oldukça esnektir. Müslümanların ürün ve gelirlerinden % 5-50 arasında, ayrıca servetlerinden % 2, 5 oranında vergi (zekat) alınmaktaydı. Zekatın adil gelir dağılımını sağlama fonksiyonu miras hükümleri ile nesiller arasında gerçekleştirilir. Miras serveti mümkün olduğu kadar geniş bir yakınlar kümesi arasında bölüştürerek küçük parçalara ayırır.

Hız. Osman'dan sonra zekat, devletin karışmadığı, tıpkı namaz gibi ferdî bir sorumluluk unsuru ve sosyal dayanışma kurumu olarak yaşamıştır.

Sınıflaşma

Sosyal sınıflaşmanın oluşmasına imkân verilmez. Ancak imtiyazlara karşı bir tutum takınan İslâm kabiliyet ve gelir farklılaşmasını tabii kabul edip bunu işbölümünün ve sosyal hareketliliğin temeli sayar.¹⁹ Gelir, yetenek ve güç farklılaşması bir üstünlük sebebi olmamakla birlikte sınamanın aletleridir.²⁰ Bireylere üstünlük ilmi ve ahlâkî anlamlarda tanınmıştır. Bu yüzden İslâm toplumlarında Batı anlamında bir sınıflaşma görülmediği gibi toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşması sistemli olarak önlenmiştir.

Kapitalizmi ve Batı medeniyetini yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılar'da Batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.²¹

Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel sâiki ferdi

¹⁹ "İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhuf, 43/32).

²⁰ "Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, bize verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendiren-dir." (En'am, 6/165).

²¹ Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, "Zengin olduk; çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle sömürgecilğe bağlar. Osmanlı zihniyetinde dış sömürü anlayışı olmadığı gibi iç sömürü de; yani işçi sömürüsü de görülmemiştir. "Zincirlerinden başka kaybedecek şeyleri olmayan" işçi sınıfı Osmanlı toplumunda söz konusu olmamıştır. Sée, Henri (1970), *Modern kapitalizmin doğuşu*, (Çev. T. Erim), İst., 1970, 43.

menfaattir ve bunun müşahhas şekli burjuvadır. Osmanlılar'da ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadî hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler bu tipin müşahhas örnekleri olmuşlardır. Sistem içerisinde toplum çıkarını kendi çıkarından üstün tutan insan tipi, zaman içerisinde zayıflasa da hayatiyetini sürdürülmüştür. Hatta Tanzimat döneminden beri bütün özlem ve çabalara rağmen Türkiye'de kapitalizmin muharrik gücü olan burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

Osmanlı toplum ve ekonomisinin kapitalist gelişmenin dışında olmasının en önemli göstergelerinden biri de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı, büyük özel servetlerin engellenişi idi. Tanzimat, mal güvenliği gerekçesiyle böyle bir sosyal zümrünün doğuşunu desteklemiştir.

İktisadî istikrar

Sosyal adaletin bir özelliği de iktisadî istikrardır. İstikrarın üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

Üretim ve küçük üreticilik

Osmanlı kültür ve iktisat sistemi, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu hem insan hem de toplum ve ekonomi için böyledir. Klasik Osmanlı zihniyetine göre insan alıcı olmaktan önce verici olmalıdır. Yani bencil değil diğergâm (altruist) bir insan tipi ön plandadır. Bu insan tipinin oluşmasında ahi zihniyetinin rolünü tekrar vurgulamalıyız.

Ekonominin görevi insan refahını arttırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin XVIII. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemi sürdürmüştür.

İslâm ekonomisi kapitalizmin dayandığı kitlevi üretim olgusunu benimsemez. Buna karşılık ihtiyaca göre üretim fikrini uygular. İlk bakışta bu yaklaşımın yüksek bir üretim kapasitesi oluşturamayacağı düşünülebilir. Ancak küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulmuştur. İhtiyaçların başında halkın beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçları gelir. Bu yüzden tarım ve küçük sanayi sistemiyle savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetleri öncelik taşır.

Esnaf

İslâm'ın ilk yüzyılından beri hem ideal hem de kurum olarak varlıklarını sürdüren gençlik (fütüvvet) teşekkülleri IX. yüzyıldan itibaren yeni çalışma organizasyonları oluşturdular. Bütün İslâm dünyasını saran bu teşekküller esnaf birlikleridir. İslâm esnaf birliklerinin tasavvufî bir ideal ve kurum olan fütüvvetten beslenen yapısının XI. yüzyılda oluşmaya başlayan Batı esnaf birliklerini (korporasyonları) et-

kilediğini biliyoruz.²² Esnaf birlikleri Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletinde temel kurumlar idi.

Toprak, tımar

Hız. Peygamber ilke olarak toprağı işleyenine ona sahip olmasını ve herhalde toprağı boş bırakmamasını istemiştir. Boş toprakların da işletmeye açılması özendirilmiştir. Büyük tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hız. Peygamber döneminde ikta denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşıatılmıştır.

Yine bu dönemde Hız. Peygamber devrinde iktisadî yönü oluşmuş bulunan ikta sistemi askerî boyut kazandı. Yani fethedilen toprakların gelirleri, askerlere maaş olarak ayrılmıştı. Bununla birlikte istila dolayısıyla sahipsiz kalan topraklar da işletilmek ve vergisi ödenmek kaydıyla özel kişilere terkedilmiştir.²³

Emevî saltanatının başlangıcında vergileme işleri yeniden düzenlenmiş, zirai faaliyetlere önem verilmiştir. Topraklardan vergi toplanması, peşinleri devlete ödenmek şartıyla kişilere bırakılmış, böylece zirai mukataa sistemi kurulmuştur.²⁴

Emevî halifesi II. Ömer (717-720) büyük bir malî reform yapmıştır. Bu reform, fethedilen toprakların sanki ümmete vakfedildiği, dolayısıyla devlete ait olduğu görüşüne dayanıyordu.²⁵

Abbasiler devrinden (750-1258) itibaren devlet aradan çekilip, ordu toprağı bağlanarak gelirini bizzat toprak vergilerinden elde etmeye başlamıştır. Böylece askerler rütbelerine göre değişen büyüklüklerdeki toprakların ikta sahipleri olmuşlardır.²⁶

Selçuklu ve Osmanlılardaki ikta ve tımar sistemleri bu birikime dayanarak toprakta devlet rakabesi ve küçük tarım işletmeciliğini XX. yüzyıl başlarına kadar sürdürmüştür.

Reel para ve maliye sistemi

İslâm ekonomisi istikrarlı ve reel para sistemini savunur. Bu bir noktada belirsizlik ve bilinmezliklerin giderilmesi ilkesinin tabii bir sonucudur. Paranın sadece mübadele aracı olma fonksiyonu ön plana çıkarılmıştır. Yine madenî para sistemi asırlarca fiyat istikrarının en önemli amili olmuştur.

Osmanlı kamu maliyesi öncelikle sayımlara dayanır. Sayımlar bir yönüyle İslâm iktisat anlayışının bilinmezlik ve belirsizliklerin giderilmesi ilkesinin sonucudur. Bir yönüyle de kayıtlı iktisat anlayışının somut bir örneğidir.

Fiyat ve kalite denetimi

Fiyat ve kalite denetimi **narh** sistemi olarak yaşamıştır. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekellci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Devlet veya tekellci güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticaret hacmini

²² Lombard, 1983, 149-150.

²³ Turan, "İkta", İA, V/2, 2. bs. İst. 1967.

²⁴ Turan, 1967.

²⁵ Brockelman, 1964, 83-4.

²⁶ Turan, 1967.

daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Özellikle ithal mallarına yapılacak böyle bir müdahale mal gelişini engeller. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikar ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir.

Fiyat denetimi gibi narh sistemi içinde yer alan kalite denetimi ve standardizasyon da aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

Cizye

Her sistem gibi İslâm ekonomisi belirleyici olmak ister. Bunun için savunma araçları üretiminde bağımsızlık hedeflenir. Yine Müslüman olmayan faal nüfustan baş vergisi olarak alınan cizye de, gayr-i müslimlerin askerlikten muaf olmaları ve himaye edilmeleri yanında, Müslümanların hakimiyetinin de bir sembolüdür. Harac da Müslüman olmayanlardan alınan % 50 tavanı olan bir tarımsal ürün vergisidir. Cizyenin Osmanlılarda en önemli vergi olduğunu biliyoruz.

SONUÇ

Bin yıllık Türkiye tarih ve kültürünün oluşmasında önemli bir yere sahip olan İslâm ekonomisi Ortaasya ve Ortadoğu'nun tecrübe birikimi, Anadolu'nun ve fet-hedilen bölgelerin mahalli gelenekleri ile birlikte asırlarca süren ve birbirlerine eklenen çabalarla özgün (sui generis) bir sosyal ve iktisadî sistem oluşturmuştur. Bu sistemin Batı ile etkileşim halinde olduğunu ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Batı'nın oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtmek gerekir. Oluşturulan kurumlar yine bin yıllık Türkiye tarihinin en önemli unsurlarını teşkil etmişlerdir.